



Hikem Literatürüne Kadim Bir Katkı: Ebû Ali Hüseyin b. Yahya Ez-Zendevistî ve el-Hikmetü'l-ḥalîka Adlı Eseri

Burhan Çonkor

<https://orcid.org/0000-0002-8285-7969>

Doç. Dr, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye

<https://ror.org/011y7xt38>

bconkor@hotmail.com

Atıf Bilgisi:	Çonkor, Burhan. "Hikem Literatürüne Kadim Bir Katkı: Ebû Ali Hüseyin b. Yahya Ez-Zendevistî ve el-Hikmetü'l-ḥalîka Adlı Eseri,". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (Kasım 2025), 231-252. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1716422 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	10 Haziran 2025
Kabul Tarihi:	27 Ekim 2025
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem – En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: İnsanoğlu yaratılışından itibaren hem ilahi fiillerin hem de kendisinden beklenen davranışların hikmetlerini sorgulamış, bu amaçla eserler yazılmış ve hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur. İslami ilimlerin hemen her alanında da hikmet konusu ele alınmış, farklı şekillerde tanımları yapılmıştır. 382/992'de vefat eden Ebû Ali Hüseyin b. Yahya ez-Zendevistî'nin *el-Hikmetü'l-ḥalîka* adlı eseri de konuyla ilgili yazılmış ilk müstakil eserler arasındadır. Müellif yaşadığı dönemde gerek halk arasında gerekse de ilmî camiada konu edilmiş olan hikmet örneklerini eserinde bir araya getirerek okuyucuların istifadesine sunmuştur. Yakın zamana kadar el yazması halinde olan ve çok bilinmeyen bu eser, 2023 yılında tahkik edilerek yayınlanmış ve akademi dünyasına kazandırılmıştır. Soru-cevap yöntemiyle kaleme alınan eserde müellif, Kur'an âyetleri merkezinde ve tefsirlerde verilen bilgilerden hareketle; peygamberlerin hayatı, yaratılış ve insana dair konular, bazı hayvanlarla ilgili meseleler, kelâmî tartışmalar, bazı âyet ve hadîs-i şerîflerle alakalı hikmetleri ortaya koymuştur. Farazî sorular sorularak cevapların verildiği eserde genellikle "kîle/denildi ki" ifadesiyle nakillerde bulunulmuştur. Hocalarından bir iki isim dışında herhangi bir kaynak zikredilmemiştir. Hanefî-Mâtürîdî gelenekle uyumlu görüşlerin ve yorumların ön planda olduğu eser, kullanılan rivâyetlerde kaynak belirtilmemesi ve konuların herhangi bir düzen ve başlıklandırma olmadan sunulması gibi eksikleri hâizdir. Çalışmamızda müellifin ve eserin tanıtılması ve eserin içerik ve yöntem açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Öncelikle eser, tarafımızdan incelenerek, eserin içeriği ekseninde başlıklandırılmış ve ilgili örnekler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak eserde, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve kelâm gibi çeşitli ilim alanlarına dair konulara yer verilmiş olması, bu alanlar özelinde daha derinlemesine çalışmalar yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hikmet, ez-Zendevistî, el-Hikmetü'l-ḥalîka, Mesâil



An Ancient Contribution to The Literature of Khikmah: Abū Alī Hüsayn b. Yahya Ez-Zendevistī And His Work Al-Hikmah Al-Khalīqa

Burhan Çonkor

<https://orcid.org/0000-0002-8285-7969>

Assoc. Prof., Çankırı Karatekin University, Faculty of İslamic Sciences, Division of Basic
İslamic Sciences, Department of Tafsir, Çankırı, Türkiye

<https://ror.org/011y7xt38>

bconkor@hotmail.com

Citation:	Çonkor, Burhan. "An Ancient Contribution to The Literature of Khikmah: Abū Alī Hüsayn b. Yahya Ez-Zendevistī And His Work Al-Hikmah Al-Khalīqa". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (November 2025), 231-252. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1716422 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	10 June 2025
Date of acceptance:	27 October 2025
Date of publication:	30 November 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: Since the creation of mankind, people have questioned the wisdom behind divine acts and the behaviors expected of them, leading to the creation of a considerable body of literature on the subject. In almost every field of the Islamic sciences, the subject of wisdom has been discussed and defined in different ways. The work of Abū Ali Husayn b. Yahya ez-Zendevistī, (d. 382 AH), entitled al-hikmat al-khalīqa is among the first standalone works written on this subject. The author compiled examples of wisdom that were discussed among both the people and the scholarly community of his time, presenting them for the benefit of his readers. Written in a question-and-answer method, the book explores topics such as the lives of the prophets, creation and human and animal-related issues and theological debates, centering the discussion on the wisdom within Qur’anic verses and hadith. Quotations are typically introduced with the expression “kīla/it was said”. With the exception of one or two of his teachers, no other sources are mentioned. The work, which emphasizes views and interpretations consistent with the Hanafi-Maturidi tradition, has shortcomings such as a lack of source references for its narrations and disorganized presentation of topics without any structure or headings. This study aims to introduce and evaluate the content of the work. First, the work examined and analyzed according to the content of the work, with evaluations made through relevant examples. However, because the text covers topics from various fields of Islamic scholarship such as tafsir, hadith, fiqh, sufism and theology more in-depth studies in these fields are necessary.

Keywords: Commentary, hikmah (wisdom), az-Zendevistī, al-Hikmah al-Khalīqa, Problems (Mesâil)

Giriş

İslâm'ın gelişiyle birlikte Kur'an ve Sünnet'te çeşitli şekillerde zikredilen *hikmet* kavramı zamanla İslam ilim tarihinde önemli bir yer işgal etmiş ve tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, tasavvuf, felsefe gibi pek çok ilim dalında araştırma konusu haline gelmiştir. Hikmet kavramı; *hüküm vermek, adaletle hükmetmek, düzenlemek, hakikati bilmek ve buna göre hareket etmek, hâkim olmak, engellemek* gibi manalara gelen *ha-ke-me* fiilinden türemiş olup isim ve mastar olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu özelliklere sahip olması hasebiyle Allah Teâlâ için *el-Hakîm* yani hikmet sahibi denilmiştir. *Hikmet* için, eşyanın ve ilimlerin en üstününü bilmek, bu bilginin gereğince amel etmek, ilmî ve amelî kuvvetin bütünü, nübüvvet, yumuşak huylu olma, insanın bilmesi ve hayırlı ameller işlemesi gibi manalar verilmiştir. İşini iyi yapan, sanatında mahir olan kimselere de *hakîm* denilmiştir. *Hikmet* kelimesinin çoğulu *hikem*'dir.^[1]

Hikmet kavramı bu şekliyle Kur'an-ı Kerim'de çeşitli bağlam ve manalarda on dokuz farklı yerde kullanılmıştır.^[2] İlgili âyetlerde geçen hikmet lafzıyla; hüküm ve nübüvvet,^[3] doğru bilgi,^[4] dînî konulardaki derin anlayış ve kavrayış,^[5] öğüt,^[6] sağlam ve doğru delil,^[7] şer'î hükümlere uygun aklî delil^[8] manalarının kastedildiğini söylemek mümkündür.^[9]

Hikmet lafzından anlaşılan manalar ana hatlarıyla ve temelde bu şekilde iken, zamanla İslâmî ilimlerin teşekkülü ve ayrışması neticesinde bu kelime, farklı ilim dallarında farklı manalarda ıstılahlaşmıştır. Örneğin kelâm ilminde hikmet kavramı, felsefe literatüründekine uygun olarak nazarî ve amelî hikmet şeklinde iki ayrı kategoride ele alınmış, Allah'ın ilminde olan hikmet için nazarî, fiillerinde olan içinse amelî hikmet denilmiştir.^[10] Tasavvufta ise; "İlâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi",^[11] felsefede; "en üstün ilimle en yüce şeyleri akletmek", "en üstün mâlûmun en üstün bilgisi", "en doğru ve en kesin bilgi", "varlıkların ilk sebeplerinin bilgisi",^[12] fıkıhta; "hükümün konuluş amacı" (makâsıd-ı şâri') veya "bu hükümle sağlanmak istenen maslahat" (mesâlih-i ibâd) anlamında kullanılmıştır. Hikmet denildiğinde Kur'an ve Sünnet'te yer alan hükümlerin anlaşılıp yorumlanması ve daha sonra ortaya çıkacak durumlarda faydalanılması faaliyetleri anlaşıldığından, fıkıhta da farklı tanımları yapılmıştır.^[13] Buna göre

-
- [1] Bk. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed İvaz (Beyrut: Dâru l-İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 4/69-71; Ebu'l-Feyz Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâ'cu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mecmûa mine'l-muhakkikîn (B.y.: Dâru'l-hidâye, ts.), 31/510-513; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 12/140.
- [2] Bakara 2/129, 151, 231, 251, 269; Âl-i İmrân 3/48, 81, 164; Nisâ 4/54, 113; Mâide 5/110; Nahl 16/125; İsrâ 17/39; Lokmân 31/12; Ahzâb 33/34; Sâd 38/20; Zuhrûf 43/63; Kamer 54/5; Cum'a 62/2.
- [3] Bakara 2/251.
- [4] Bakara 2/269.
- [5] Meryem 19/12.
- [6] Nisâ 4/54.
- [7] Nahl 16/125.
- [8] Lokmân 31/12.
- [9] Kur'an'da hikmet kavramıyla ilgili detaylı bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/503-505; Mehmet Çalışkan, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: I, sayı: 2, s. 89-119; Zülfikar Durmuş, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/18 (Ağustos-Ekim 2003), 177-193; Hakan Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 10/3 (Aralık2010), 135-158.
- [10] M. Sait Özervarlı, "Hikmet (Kelam)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/511-514; Özkan Şimşek, Yusuf Arıkaner, *Mutezili Kavramlar Sözlüğü: Hudûdu'l-Elfâz/Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî-Ebû Saîd es-Sağânî* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 82-83.
- [11] Mustafa Kara, "Hikmet (Tasavvuf)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/518-519.
- [12] Kutluer, "Hikmet", 17/506-508.
- [13] Ferhat Koca, "Hikmet (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/514-518.

hikmeti; hükmün konulmasına uygun düşen durum ya da hükmün konulmasından amaçlanan sonuç veya korunması istenilen menfaat şeklinde tanımlayanlar olmuştur.^[14]

Çalışma konumuz olan risale ve içeriği de hikmet kavramının fıkıh ve tasavvufta anlaşıldığı şekliyle teşrîi hikmet/dînî hükümlerin gayeleri ya da “Allah’ı hüküm koymaya sevk eden asıl âmil ve ondan hedeflenen nihâî gaye, yani gerçekleşmesini istediği maslahat ve ortadan kalkmasını istediği mefsedet”^[15] şeklindeki manası dikkate alınarak kaleme alınmıştır. Dolayısıyla yazıldığı tarihte, ilmî çevrelerde ve halk arasında konuşulan ya da merak edilen bu türden hikmetlere dair sorular üzerinden geliştirilen cevaplar konu edilmiştir. Bu bağlamda sadece hükümlerin değil, Kur’an’da yer alan hüküm ifade eden âyetler dışındaki olay ve durumlar ile Kur’an’da doğrudan yer almamakla birlikte İslam dini sınırları içerisinde yer alan diğer bazı konulara dair de hikmet analizleri risalenin içeriğinde yer almaktadır.

Hikmete dair sorgulamalar ve bu doğrultudaki cevaplar insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim sadece İslâm ilim geleneğinde değil, diğer kültürlerde ve özellikle semâvî dinlerde hikmet tespitlerine dair örnekler yer almaktadır. Tarih boyunca devam eden bu arayış hikem geleneğini oluşturmuş, edebiyatta *hikemiyyât* şeklinde edebî bir tür olarak yerleşmiş, zaman içerisinde de yazılı ve sözlü olarak nesilden nesile aktarılmıştır.^[16] Müellif Zendevisî’nin 4./10. yüzyılda yaşamış ve Hanefî-Mâtürîdî gelenek içerisinde yetişmiş olması, *el-Hikmetü'l-ḥalîka* adlı eserinin, konuyla ilgili ilk müstakil örneklerden olması dönemin hikmet anlayışını ortaya koyabilme açısından risâleyi değerli kılan sebepler arasında zikredilebilir. İlave olarak, müellifin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, ilgili görüşleri hocasından/hocalarından nakletmiş olması, eserde bahsi geçen görüşleri daha önceki tarihlere götürmektedir.

Çalışmamızda öncelikle müellif ve eseri tanıtılmış daha sonra ise eserde yer verilen yorum ve tespitler, içeriklerinden hareketle başlıklandırılarak değerlendirilmiştir. Yaptığımız çalışmanın, hem Zendevisî hem de eserinin tanıtılarak yeni çalışmalar için bir adım teşkil etmesini, İslâmî gelenekteki hikmet anlayışlarının temellerine dair yeni bakış açıları oluşturmalarını ümit ediyoruz.

1. Ebû Ali el-Hüseyin b. Yahya Ez-Zendevisî’nin (öl. 382/992) Hayatı ve Eserleri

Hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgiler yer almayan Ebû Ali el-Hüseyin b. Yahya ez-Zendevisî’nin doğum tarihine dair de bilgi yoktur. Ancak Ebû’l-Hasen er-Rüstüfağnî’ye (öl. 345/956) öğrencilik yapmış olmasından hareketle 320/932 veya buna yakın bir tarihte doğmuş olabileceği düşünülmektedir.^[17] Daha çok Ebû Ali künyesiyle tanınmakla beraber kaynaklarda zâhid, imâm, fakih, şeyh,^[18] şeyhü’l-İslâm lakaplarıyla da anılmış olup babasının adı Yahya’dır. Ailesi hakkında da bilgi bulunmayan Zendevisî’nin, Ebû Ali künyesinden dolayı evli ve Ali isminde oğlunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda geçtiği üzere dedesinin ismi Ebû Ca’fer Muhammed b. Ubeydullah’tır ve ondan ilim tahsil etmiştir. Buhâra’da doğup yaşaması sebebiyle Buhârî nisbesiyle anıldığı, Zendevisî nispesinin ise Buhâra’da Zend/Zendene isminde bir köye ve bu köyde üretilen Zendenîcî isminde bir kumaşa veya yine Buhâra yakınlarında ve Farsça ile karışık bir kelime olan Zendevisî köyüne nispetle olduğu ifade edilmiştir. Babası hakkında da detaylı bilgi

[14] Mehmet Reşat Şavlı, *İslâm Düşüncesinde Hikmet* (Ankara: DİB Yayınları, 2023), 123.

[15] Şavlı, *İslâm Düşüncesinde Hikmet*, 136-137. Farklı ilim dallarında hikmete dair görüşler için ayrıca bk. 105, 127, 139, 155,

[16] Kültürlerde, semâvî dinlerde ve İslam düşüncesinde hikem geleneğine dair daha detaylı bilgi için bk. Melahat Beki, *Ataullah İskenderânî Hikem-i Atâiyesi ve Hikem Geleneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 7-38.

[17] Kursanbek Duishonkul Uulu, *Buharalı Alim Zendevisî’nin Ravzatü’l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 42.

[18] Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî Terâcimi’l- Hanefiyye*, (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 225.

bulunmayan Zendevistî, kendisinden ilim aldığına dair bazı ifadeleriyle babasının da ilim ehli bir insan olduğunu vurgulamaktadır.^[19] Vefatıyla ilgili olarak farklı tarihler zikredilmekle beraber^[20] 382/992 tarihi kabul edilmektedir.^[21] Bazı eserlerde ismine ve özellikle *Ravzatü'l-ulemâ* eserine atıfta bulunulmuş olmasına rağmen hakkında detaylı bilgi verilmemiştir.^[22]

Gerek Hanefî fıkhnın terâcim kaynaklarında verilen bilgiler ile ders aldığı hocaları^[23] gerekse de eserlerinde Hanefî mezhebini esas alan görüşleri ile mezhebin önde gelen imamlarını kendi mezhep imamı olarak ifade ettiği sözlerinden hareketle, Hanefî mezhebine mensup olduğu hatta kendisinin itibar edilen bir Hanefî fakihi olduğu söylenmektedir.^[24] Zendevistî, Hanefî fıkhnın önemli simalarından Ebû Muhammed Abdullah b. el-Fazl el-Hayzâhazî (öl. 382/991), Ebû Hafs es-Sefkerderî (öl. 4./11. yüzyılın ikinci yarısı), Muhammed b. İbrahim el-Meydânî'den (öl. ?) ders almıştır.^[25]

Müellifin ona yakın eserinden bir kısmı günümüze ulaşamamış bazıları ise günümüze ulaşmış ve üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır. Zendevistî'nin, *Nazmü'l-fıkh*,^[26] *Şerhu'l-Câmi'il-kebîr li's-Şeybânî*,^[27] *el-Mübkiyât*,^[28] *Muhîtu'z-Zendevistî*,^[29] *Mutehayyizü'l-elfâz*,^[30] *Ravzatü'l-ulemâ* ve *Nüzhetü'l-fudalâ*,^[31] ile çalışma konumuz olan *el-Hikmetü'l-ḥalîka* (bu eser *el-Mesâil*, *Mesâilu hikemiyye*, *el-Hikme fi'l-hulukiyye*, *Risâle fi'l-hikmeti'l-ilâhiyye* isimleriyle de bilinmektedir) isimli eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.^[32]

2. Zendevistî'nin el-Hikmetü'l-ḥalîka Adlı Eseri ve Literatürdeki Yeri

Hikmete dair yazılmış en eski müstakil eserlerden biri olarak kabul edilebilecek bu eser yakın zamana kadar yazma halinde iken 2023 yılında Bilal el-Urfelî ve Hâlid Muhammed Abduh tarafından tahkik edilerek yayımlanmış ve ilim dünyasına kazandırılmış olup^[33] çalışmamızda bu matbu nüsha esas alınmıştır. Bazı el yazması nüshalarda eserin isminin *Risâle fi hikmeti'l-ilâhiyye* olarak da zikredildiği ifade edilmiştir.^[34] *Keşfü'z-zünûn*'da *Mesâilü Ebî Ali*^[35] şeklinde kaydedilen bir eser olmakla birlikte, bu kayıta Zendevistî'nin kastedildiği net değildir. Ancak daha önce temas edildiği üzere Zendevistî'nin künyesi Ebû Ali'dir ve eser daha çok *Mesâil* adıyla bilinmektedir.

[19] Detaylı bilgi için bk. Merve Er, *Hanefî Fakihi Hüseyin Bin Yahya Zendüvisti'nin Fıkıhtaki Yeri* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 18-21; Uulu, *Buharalı Alim Zendevistî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*, 40-43.

[20] Bağdatlı İsmâil Paşa, Babanzâde, *Hediyetü'l-Ârifîn*, (Beyrut: Dâru lhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1951), 1/ 307.

[21] Ebû Gays Muhammed Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 5/31.

[22] Bk. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiye* (Pakistan: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.), 2/313; Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 164-165.

[23] Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 225.

[24] Er, *Hanefî Fakihi Hüseyin Bin Yahya Zendüvisti'nin Fıkıhtaki Yeri*, 19-20; Uulu, *Buharalı Alim Zendevistî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*, 45, 47.

[25] Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, 225.

[26] Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Mesnâ, 1941), 2/1964.

[27] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/569.

[28] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1582.

[29] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1620.

[30] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1584.

[31] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/928. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Er, *Hanefî Fakihi Hüseyin Bin Yahya Zendüvisti'nin Fıkıhtaki Yeri*, 23-30; Uulu, *Buharalı Alim Zendevistî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*, 89-122.

[32] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/569, 928, 2/1582, 1584, 1964; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, 225. Diğer eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Uulu, *Buharalı Alim Zendevistî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*, 77-87.

[33] Ebû Ali Hüseyin b. Yahya ez-Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, thk. Bilal el-Urfelî ve Hâlid Muhammed Abduh (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 2023).

[34] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 29.

[35] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1667.

Fuat Sezgin de eserinde bu risaleyi *Mesâil* dışında *el-Es'ile ve'l-ecvibe fi'l-hikme, el-Hikme fi'l-halîka* isimleriyle zikretmektedir.^[36]

Hikmet, müstakil eserlerin dışında tefsir, hadis, kelam, fıkıh ve tasavvuf alanlarında yazılan eserlerde sıklıkla değinilen bir konudur.^[37] Özellikle Mâtürîdî kelamında önemli bir yeri olan hikmet, İmam Mâtürîdî'nin eserlerinde öne çıkmaktadır.^[38] Bunun dışında hikmet-i teşrî' bağlamında fıkıhta makâsıd temelli hikmet yorumlarına Şâtıbî (ö. 790/1388) ve Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) gibi âlimlerin eserlerinin yanı sıra,^[39] Abdullah el-Buhârî'ye (öl. 545/1150) ait *Mehâsinü'l-İslâm ve Şerâiu'l-İslâm*^[40] ve İbnü'l-Arabî'ye (öl. 638/1240) ait *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*^[41] gibi müstakil eserlerde de yer verilmiştir. Zendevisî'nin *el-Hikmetü'l-halîka* eseri ise hikmet konusunda müstakil eser olmasının yanında, fıkıh, kelâm, tefsir, peygamber kıssaları, insan ve diğer varlıklara dair hikmet örneklerini bir arada zikretmesi anlamında diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Daha önce ifade edildiği üzere onun eserini ayrıcalıklı kılan en önemli yönü de konuyla ilgili yazılmış ilk müstakil eserlerden oluşudur. Zira hikmete dair ilk müstakil eserlerin Zendevisî'nin de yaşadığı hicrî IV. asırda başladığı bilinmektedir.^[42]

Zendevisî, eserde pek çok farklı konu ve içerikle ilgili hikmetlere değinmiştir. Peygamber kıssaları ve Kelam ilmine dair konuların ağır bastığı eserde öne çıkan en önemli özellik, görüşlerin ortaya konulmasında sıklıkla âyetlerden faydalanılmış olmasıdır. Bu doğrultuda elliye yakın âyete bazen konuyu delillendirme mahiyetinde, bazen de âyetlerin tefsirini yapmak üzere değinilmiştir. Doğrudan zikredilmemekle beraber ima yoluyla manasına işaret edilen âyetler de tarafımızdan tespit edilerek dipnotlara eklenmiştir. Eserde yer verilen hikmetler, zaman zaman aklî çıkarımlarla, bazen de âyet-i kerimeler, hadîs-i şerîfler, sahâbe ve sonraki dönem âlimlerden rivâyetlerle ortaya konulmuştur. Müellif, çoğunlukla "kîle" lafzıyla nakilde bulunup eser ismi zikretmezken, bazen sadece müellifin ismini zikretmekle yetinmiştir.

Eserini soru-cevap metoduyla kaleme alan Zendevisî, usûl olarak farazî bir soru sorup ardından da cevap vermiştir. Sorular genellikle "fe in kîle/denilirse ki" lafzıyla başlamasına rağmen, cevapların ağırlıklı olarak "kîle/denildi ki" ifadesiyle başlıyor olması, ilgili cevapların müellifin kendi görüşlerinden ziyade daha önce bir mecliste konu edildiğini veya bir hocadan nakledildiğini göstermektedir. Eserin başında müellif, "Kâle'l-Fakîh Rahimehullah" ifadeleriyle söze başlamıştır.^[43] Bu ifadesinden hareketle, fakih künyesi ile anılan hocası Ebû Hafs Muhammed b. Ahmed Zâhid es-Sefkerderî'den imlâ veya naklediyor olması muhtemeldir. Zira diğer eserlerinde de fakih olarak bu hocasını zikrettiği söylenmiştir.^[44] Zendevisî, hocası Muhammed b. el-Fadl el-Kemârî'den (öl. 380/991) de isim zikrederek atıfta bulunmaktadır.^[45] Kendisinden önce yaşamış

[36] Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* (GAS) (Suûdi Arabistan: Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 4/176.

[37] Tefsirlerde hikmet konusunda detaylı bilgi ve örnek bir çalışma olarak bk. Sakin Taş, *Tefsir Geleneğinde Hikmet: Fahreddin Râzî Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2023), 105-123.

[38] Detaylı bilgi için bk. Osman Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014)

[39] Detaylı bilgi için bk. Ümit Güler, *Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Hüccetullâhi'l-Bâliğa Adlı Eserindeki Hikmet-İ Teşrî' Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); İsa Ada, *İbadet Ahkâmının Hikmet Boyutu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Burhan Baltacı, "Şâtıbî'nin Makasid Teorisinin Kur'ân Yorumuna Katkısı", *İlahiyat Bilimlerinde Makâsıd*, c.2., ed. Yunus Kaplan vd. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023), 506-520.

[40] Bk. Hilal Atılğan, *Abdullah el-Buhârî'nin "Mehâsinü'l-İslâm Ve Şerâiu'l-İslâm" Adlı Eserinin Hikmet-i Teşrî Açısından Değerlendirilmesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

[41] Bk. Fatma Betül Göker, *İbni Arabî'nin Fütuhâtı Mekkiyyesi'nde Temizlik Ve Namazla İlgili Hükümlerdeki Hikmetler* (Bartın: Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

[42] Atılğan, *Abdullah el-Buhârî'nin "Mehâsinü'l-İslâm Ve Şerâiu'l-İslâm" Adlı Eserinin Hikmet-i Teşrî Açısından Değerlendirilmesi*, vii.

[43] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 35.

[44] Bk. Uulu, *Buharalı Alim Zendevisî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Geleneği*, 54-55.

[45] Örnek olarak bk. Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 59-60, 62, 73-74.

olan Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/932) ve dînî yasakların hikmetlerinden bahseden *el-Menhiyyât* isimli eserinden bir etkileşimde bulunmadığı anlaşılmakta ancak *Ravzatü'l-ulemâ* adlı eserinde ilk sûfî müelliflerden Ebû Bekir el-Verrâk'ın (öl. 280/893) *Kitâbü'l-Âlim ve'l-müte'allim*^[46] adlı eserinden faydalandığı söylenmiştir.^[47]

İleride daha detaylı değinileceği üzere müellifin yer verdiği rivâyetler ve yorumların tefsir kaynaklarında yer alması, onun daha çok tefsir eserlerinden istifade etmiş olabileceğini göstermektedir. Yine eserde yer verilen konulara bakıldığında, halkın zihninde oluşan veya gündeme gelen sorulara cevap vererek soru işaretlerini giderme amacı ön plana çıkmaktadır. İsminden de anlaşıldığı üzere eserde, Allah'ın takdir ettiği her işte bir hikmet olduğu, insan ve insan dışındaki bütün mahlûkatın yaratılışında bir hikmet ve gayenin bulunduğu düşüncesi hâkimdir. Gerek rivâyetlerle gerekse de Arap dili ve akıl ekseninde ortaya konulan cevaplar incelendiğinde Ehl-i Sünnet çizgisinin takip edildiği anlaşılmaktadır. İlave olarak, Eş'arîlerin aksine, ilâhî fiillerde mutlaka bir hikmetin bulunduğu düşüncesini benimseyen Mâtürîdîliğin görüşlerine^[48] uygun bir anlayışla yazılmıştır. Yaklaşık altmış beş farklı konuda hikmet ve hikmetle bağlantılı yorumların serdedildiği eserin içeriği, tarafımızdan, içerik ve yöntem dikkate alınarak incelenmiş ve sadece verilen bilgiler açısından değil, yazıldığı dönemdeki hikmet anlayışı açısından da değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Esas aldığımız matbu nüshada yer verilmeyen kaynaklar da araştırılmış ve ulaşabildiklerimiz zikredilmiştir. Eserdeki tüm örneklere çalışmamızda yer verilemediğinden, aynı doğrultudaki örnekler özet olarak ifade edilerek dipnotlarda işaret edilmiştir.

3. el-Hikmetü'l-ḥalîka İsimli Eserin İçerik Ve Yöntem Açısından Değerlendirilmesi

Zendevistî'nin hikmet yorumlarında çoğunlukla akli çıkarımların ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Bu tür çıkarımlar, âyet ve hadislerle desteklenerek kuvvetlendirilmiştir. Peygamber kıssaları, kelâmî ve fikhî konular ile mahkûkâta dair çeşitli durumlar hakkında hikmet çıkarımları akıl ekseninde yorumlanmıştır. Örnekler incelendiğinde görülecek ki bu tespitler genel kabule mazhar olmayı gerektirecek tartışılmaz sonuçlar olmaktan ziyade, mevzu-bahis konuları merak eden ve soru soran muhatapları ikna etmek amacıyla verilmiş cevaplar olup tartışmaya açıktır. Hatta bazı cevapların genel geçer bir sonuç olarak kabul edilmesi ise oldukça zor görünmektedir. Konuları esas alarak yaptığımız ve aşağıda yer verdiğimiz başlıklar altında hem örnekleri hem de değerlendirmelerimizi sunmaya çalışacağız.

3.1. Peygamberlerin Hayatında Hikmet

Daha önce ifade edildiği üzere eserde, peygamber kıssalarındaki hikmetlere önemli bir yer veren müellif, peygamberler arasındaki bazı farklılıklara da değinmiştir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa'nın annesine çocuğu emzirip nehre bırakması emredilirken^[49] Hz. Peygamber'in doğduğu Mekke'nin ziraata elverişli olmayan bir vadi^[50] olduğu ifade edilir. Müellife göre Hz. Musa'nın sert mizacını^[51] ezelî ilmiyle bilen Allah Teâlâ, onun kalbinin yumuşaması için nehre bırakılmasını

[46] Eserin müellife aidiyeti hakkında bk. Salih Çift, "Verrâk, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/59.

[47] Bk. Uulu, *Buharalı Alim Zendevistî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*, 141.

[48] Konuyla ilgili olarak bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Baslum (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2005), 3/373-374; 4/263, 441; 6/54; Emrullah Yüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 1988), 43-76.

[49] Kasas 28/7.

[50] İbrâhîm 14/37.

[51] Sert mizaca sahip oluşunu da Hz. Musa'nın kavmi ile birlikte Sina dağında başlarına gelen sarsıntı sonrasında Allah Teâlâ'ya hitaben söylediği "Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir" (A'raf 7/155.) âyetiyle delillendirmiştir.

emretmiştir. Çünkü su, tabiatı itibariyle her şeyi yumuşatmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.s) ise yumuşak kalpli ve övülmüş bir ahlaka sahiptir. O, müşriklere karşı sağlam durması ve dayanıklı olması için Mekke’de dağların ve taşların arasında dünyaya gelmiştir.^[52] Nitekim müşriklere karşı sert olması ve mücadele etmesi ona özellikle emredilmiştir.^[53]

Benzer bir karşılaştırma da Hz. Musa ile Hz. İbrahim arasında yapılmış, Hz. Musa’nın ejderha/yılandan korktuğu halde^[54] Hz. İbrahim’in ateşten korkmamasının hikmeti, şu şekilde izah edilmiştir: Yılan, Allah’ın yarattığı bir varlık, ateşin yakıtları ise insanoğlunun yaptıkları şeylerdir. Bu sebeple iki peygamber arasında korku açısından farklılık oluşmuştur.^[55] Aynı soruya farklı eserlerde verilen cevaplar da söz konusudur. Buna göre Hz. İbrahim’in o esnada daha güçlü olduğu, Hz. Musa’daki korkunun da asayı aldıktan sonra giderildiği, aynı durumun Hz. Peygamber’in Cebrâil’i ilk gördüğünde korktuğu halde miraç gecesinde aslî sûretinde görmesine rağmen korkmadığı, dolayısıyla peygamberlerin zamanla korkularını yenecek şekilde hazırlandıkları şeklinde açıklanmıştır.^[56]

Müellif, yaratana bırakıp da mahlûkattan herhangi birine itimat etmenin ilâhî gazaba sebep olacağı ve böylesi durumlarda kişiyi Allah’tan başka hiç kimsenin koruyamayacağını ifade etmek üzere iki örnek zikretmiştir. Hz. Musa acele bir şekilde kavminden ayrılıp Allah’ın huzuruna gittiğinde kendisine bunu neden yaptığı sorulmuş,^[57] o da Allah’ın hoşnutluğunu kazanma gayesiyle acele ettiğini söylemiştir.^[58] Ancak kavminin buzağıya taptıkları söylendiğinde o, öfkeyle kavmine dönüp hesap sormuştur.^[59] Bu durumun hikmetini sorgulayan müellife göre Hz. Musa’nın başarısızlık gibi görünen durumunun sebebi, dağa çıkmadan önce işini Allah’a değil kardeşi Hârun’a havale etmesidir.^[60] Hz. Musa’nın hayatında benzer diğer bir örnek de Kârun’un, ondan çok defa yardım istemesine rağmen yardım etmemesi hadisesi olup, yardımı Allah’tan istemek yerine bir yaratılmıştan istemesi sebebiyle Kârûn, olumlu karşılık bulamamıştır.^[61]

İnanan insan için Allah’ın sevgisi ve rızasının esas olması gerektiğine dair diğer bir örnek de Hz. Meryem’dir. Kur’an’da verilen bilgilere göre O, Hz. İsa’yı doğurmadan önce ona zahmetsizce yemek gelmiş ve hiç zorlanmamıştır.^[62] Hz. İsa doğduktan sonra ise Allah Teâlâ ona hurma ağacını hareket ettirmesini ve elinin kazandığıyla yemesini emretmiştir.^[63] Müellife göre, Meryem’in kalbinde, doğumdan önce Allah’ın sevgisinden başka bir şey yokken, Hz. İsa doğduğunda kalbine onun sevgisi düşmüş bu nedenle Allah Teâlâ onu zorlanarak ve çaba sarf ederek yemek suretiyle cezalandırmıştır. Buradaki hikmet, kulların, kalplerini bir an bile Allah’tan başka bir şeyle meşgul etmelerinin caiz olmadığını bilmeleri içindir.^[64] Mâtürîdî’ye göre ise çaba sarf etmeden ona rızık verilmesi Zekerîyâ (a.s) sebebiyledir. Çünkü Zekerîyâ ondan daha üstün ve fâziletli idi. Meryem ondan ayrıldıktan sonra çaba sarf ederek rızık elde etmesi emredilmiştir.^[65]

[52] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 35-36.

[53] Tevbe 9/73.

[54] Kasas 28/31.

[55] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 40.

[56] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 5/289.

[57] Tâhâ 20/83.

[58] Tâhâ 20/84.

[59] Tâhâ 20/85-94.

[60] A'raf 7/142.

[61] Bk. Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 49-50.

[62] “Zekerîyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve “Ey Meryem! Bu sana nereden?” diye sorar, o da “Allah tarafından” cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir.” (Âl-i İmrân 3/37).

[63] Meryem 19/25.

[64] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 50.

[65] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 7/231.

Müellifin yer verdiği diğer bir konuda da Hz. Âdem'in cennetten çıkarılmasının hikmetidir. Hz. Âdem'in neslinden Müslümanlar olduğu gibi kâfirler ve müşrikler de olacaktır. Oysa cennet temiz, Hz. Âdem temiz ancak müşrikler necistir.^[66] Buna göre Allah Teâlâ pis olanı temiz olandan ayırmayı istemiş (cennetten çıkartmış), sonrasında Hz. Âdem'i Müslüman temiz evlatlarıyla birlikte tekrar cennete geri getirecek, kâfirleri de cehenneme gönderecektir.^[67] Hz. Âdem'de bulunan bazı eksiklikler de onun cennetten çıkarılmasına sebep olarak gösterilmiştir. Örneğin ondan bir zelle/günah ortaya çıkmıştır hâlbuki cennet zelle yeri değildir. O, kınamayı hak edecek bir duruma düşmüştür ancak cennet kınanma yeri değildir. O, tevbe etmeye ihtiyaç duymuştur hâlbuki cennet tövbe yeri değildir. Onun sulbünde bir nesil vardı hâlbuki cennet nesillerin çoğalacağı yer değildir. Ona ölüm yazılmıştı ki cennet ölüm yeri değildir.^[68] Hz. Âdem'in işlediği bir günah nedeniyle cennetten çıkarılması, aynı zamanda dünyaya döndükten sonra rızık için çabalamasının gerekçesi olarak da ifade edilmiştir. Rızık için çabalamakla emrolunması işlediği günah için kefarettir. Yine eserde, helal kazanç konusunda çabalamanın kıyamet gününde derece ve mükâfatlara sebep olduğu üzerinde de durulmaktadır.^[69]

Zendevistî, Hz. Nuh'un bin yıla yakın kavminin arasında kalmasına rağmen,^[70] kavminden çok azı hariç ona iman etmemesi neticesinde Nuh'un, bütün kavmini içine alacak şekilde onlara beddua etmesinin^[71] hikmetlerini de sorgulamıştır. Buna göre, kavminin içerisinde iman edenler olduğu halde tamamına beddua etmesi, kavminin artık iman etmeyeceğinin Allah tarafından kendisine bildirilmesinden sonra^[72] olmuştur.^[73] Özetle beddua etmesi sebebiyle iman etmemeleri değil, iman etmemeleri sebebiyle beddua edilmesi söz konusu olmuştur.

Hz. İbrahim'le ilgili diğer bir konu da onun namazlarda özellikle zikredilmesi ve bunun hikmetine dairdir. Hz. Peygamber miraç gecesinde bütün peygamberlere uğradığı halde diğer peygamberler onun ümmetine selam göndermemiş sadece Hz. İbrahim göndermiştir. Bu nedenle Peygamber efendimiz namazını Hz. İbrahim'e dua ile birleştirmiş ve neticede ümmeti kıyamete kadar ona dua edecektir.^[74]

Peygamber kıssalarının dışında Firavun ve Nemrut'la ilgili bir kıyaslamaya da yer veren müellif, Firavun'un suda boğularak, Nemrut'un ise sivrisinekle helak edilişinin^[75] hikmetini, Firavun'un suyla yani suların onun kontrolünde ve hâkimiyetinde oluşuyla övünüyor olması^[76] Nemrut'un ise kuşlarla (ki bu kuş kartaldır) övünüyor olmasıyla açıklamıştır. Ancak uçan türlerin en küçüklerinden olan sivrisinek ile helak edilmiştir.^[77]

Eserin içeriğinde çok fazla rivâyete yer verilmesine rağmen bu rivâyetler, özellikle hadis ilmindeki cerh ta'dîl yöntemlerini benimsemiş bir anlayıştan ziyade, kaynağı belirsiz anlatılar şeklinde ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bahsi geçen rivâyetlerin ne zaman kim tarafından söylenildiği

[66] Tevbe 9/28.

[67] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 64.

[68] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 69-70.

[69] Müellif bu konuda da çeşitli rivâyetler nakletmekte ancak kaynak belirtmemektedir. Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 59-60.

[70] Ankebût 29/14.

[71] Nûh 71/26.

[72] "Nûh'a vahyolundu ki: "Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başkası artık inanmayacak. Sakın onların yaptıklarına üzülme!" (Hûd 11/36).

[73] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 46-47.

[74] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 66.

[75] Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (B.y.: Müessesetü'r-risâle, 1999), 17/193, 19/582.

[76] "Firavun kavmine seslenerek şöyle dedi: "Ey milletim! Mısır'ın mülkiyeti benim değil mi? Şu ırmaklar ayaklarımın altında akıyor mu?" (Zuhruf 43/51).

[77] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 36.

veya hangi kaynaktan alındığı belirsizdir. Özellikle peygamberlerin hayatlarında yaşanmış durumların hikmetleri hakkında sahih kaynaklarda yer almayan bir takım olaylar nakledilmektedir.

Örneğin, Hz. Musa'nın Sînâ dağında Allah Teâlâ ile konuşmasından sonra kırk gün kafasında bir örtüyle yaşadığı, ashabının onun yüzünü göremediği, Allah Teâlâ ile konuştuğu esnada bu örtüyü kaldırdığına dair bilgi aktarılmaktadır.^[78] Müellif, bu rivayetten hareketle, Hz. Peygamber'in, miraç gecesindeki mertebesinin Allah'a daha yakın ve kerametlerinin daha fazla olmasına rağmen, ashabının onun yüzüne bakabilmesinin nasıl mümkün olduğu ve bundaki hikmeti sorgulamaktadır. Verilen cevapta ise Hz. Musa'nın kavminin inanç konusundaki zayıflığı, şüphelerinin çokluğu, cahilliklerinin onlara galip gelmesi gerekçe olarak sunulmuştur.^[79] Hz. Peygamber'in ümmeti önceki ümmetler gibi peygamberden sonra dinden dönmemiş, aralarında amelî açıdan ihtilaf olsa da itikâdî açıdan ihtilaf değil ittifak olmuştur. Bu özellikleri sebebiyle peygamberlerini görme imkânı verilmiştir.^[80]

Müellif, peygamberlerle evlatları arasında anne-baba ve evlat sevgisi konusuna temas eden hikmetlere değinmiştir. Buna göre Ya'kûb'un, Yusuf'un yokluğundan dolayı üzümlere feryat etmesi^[81] bir imtihan ve ceza anlamına gelmektedir. Cezanın gerekçesi ise bazı âlimlere göre Ya'kûb'un, kendisinden et isteyen bir kadına, yanında et olduğu halde vermemesidir ki bu nedenle Ya'kûb, Yusuf'un sevgisinden mahrumiyet ve onunla ayrılık yaşatılarak imtihan edilmiştir.^[82] Diğer bazı âlimlere göre ise Ya'kûb, et yemek için inek yerine onun buzağısını kestiği için Allah Teâlâ ona ceza olarak kırk sene Yusuf'tan ayrı kalmakla imtihan etmiştir.^[83] Başka bir görüşe göre de bunun hikmeti Allah Teâlâ'nın, merhameti sevdiğini bildirmek içindir ki bu sebeple Hz. Peygamber "Mu-hakkak ki Allah merhametli kullarına merhamet eder."^[84] buyurmuştur. Diğer bir rivayete göre ise Hz. Ya'kûb, kendisine gelen iki fakir misafir için yemek hazırlamış, ancak misafirlerin kendi aralarında tartışmaya başlaması sebebiyle ve o esnada uyuyan Yusuf'un, onların kavgasından korkup uyanacağı düşüncesiyle onları evden kovmuştur. Müellife göre misafirleri doyurmadan onları kovması sebebiyle Allah Teâlâ da onu Yusuf'un ayrılığı ile imtihan etmiştir.^[85] Hz. İbrahim'in, bulunduğu şehri alt üst etmek için misafir gibi gelen melekler için buzağı kesmesi, hatta âyetle ifade edildiği şekle uygun olarak^[86] elinde olan tek ve en değerli şeyleri ikram etmiş olması sebebiyle, buna karşılık kendisine melekler tarafından derin bilgi sahibi bir oğul^[87] ve sâlihlerden (seçilmiş) bir peygamber olarak İshâk'ın müjdelanmesi de^[88] eserde, konuyla ilgili verilen diğer örnektir.

Buraya kadar verilen örneklerle bakıldığında hayatlarından kesitlere yer verilen bazı peygamberler ile Hz. Meryem hakkında, onları küçük düşürücü, hata yapan ve cezalandırılan sıradan insanlar olarak gösteren ve kaynağı meçhul israiliyyât türü rivâyetlerin kullanıldığı,^[89] rivâyetler üzerinde herhangi bir değerlendirme ve eleştiri yapılmaksızın olduğu gibi kabul edildiği görülmektedir ki bu durum eser açısından önemli bir eksiklik olarak görünmektedir.

[78] Tivratta bu konuya kısmen değinilmiştir. Bk. Kitâb-ı Mukaddes, *Eski ve Yeni Ahit, Tivrât, Zebur (Mezmurlar) Ve İncil* (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 1997), "Çıkış", 34/1-4, 27-35.

[79] Kavminin bu durumuna delil olarak ise: "Mûsâ dedi ki: "Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz!" (A'raf 7/138) âyeti delil olarak getirilmektedir.

[80] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 45-46.

[81] يَا أَيُّهَا يَاسُفُومُ أَهْ! İçim yanıyor!" (Yûsuf 12/84).

[82] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 50-51.

[83] Karşılaştırma için bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/145.

[84] Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ts.), "Edeb", 58; Ebû İshâ Muhammed et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh* (Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1964), "Birr", 16.

[85] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 51-52.

[86] Âl-i İmrân 3/92.

[87] Zâriyât 51/28.

[88] Saffât 37/112. Bk. Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 52.

[89] Bu konuda bk. Burhan Çonkor, *Tefhîmü'l-Kur'ân'da İsrâiliyyâtın Ele Alınış Biçimi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 35-193; Burhan Çonkor, "Mevdûdî'yi Kitâb-ı Mukaddes'e Müracaata Sevk Eden Âmiller", 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2015, 4(11), 161-178.

3.2. Varlıklarda Hikmet

3.2.1. İnsana Dair Hikmetler

Eserde, insana dair bazı hikmetlere de yer verilmiştir. Örneğin erkeğin yaşlandığı halde yüzünün güzel kaldığı, kadının ise yaşlandıkça yüzünün çirkinleştiği şeklinde bir kabul, genel geçer bir durum olarak ifade edilmiş ve bu durumun hikmeti sorgulanmıştır. Bu durumun gerekçesi, Hz. Âdem'in/erkeğin topraktan, kadının ise etten yaratılmış olmasına bağlanmıştır. Buna göre toprak zamanla bozulmadığı için erkeğin yüzünde bozulma olmamakta, et bozulduğu için kadının yüzünde bozulma olmaktadır.^[90] Dînî ya da ilmî bir gerekçeye dayandırılmayan ve sonuçları itibariyle de genel geçerliliği olmayan bu çıkarımın tartışmaya açık olduğu muhakkaktır.

Benzer ve sıra dışı diğer bir yoruma göre de annenin çocuğuna babadan daha şefkatli olmasının hikmeti, kadında bulunan suyun/sıvının kalbe yakın olması kalbin de sevginin merkezi olmasıyla izah edilmiştir. Dolayısıyla erkeğin suyunun sırtından yani kalbine uzak bir yerden çıkıyor olması kadına göre daha az sevgiye sahip oluşunun gerekçesi olarak zikredilmektedir. Zira âyette geçen *sulb*^[91] erkeğin sırtı, *terâib* ise kadının göğsüdür ve göğüs kalbin bulunduğu mekândır.^[92] Çocuğun anneye değil de babaya nispet edilmesinin hikmetini de benzer şekilde izah eden müellife göre iki sudan yani anne ve babanın suyundan yaratılan çocuk, kadının suyundan, huy ve yüz güzelliği ile zayıflık ve şişmanlık gibi özelliklerini almakta olup bunlar kişide devam edebilir veya zamanla değişebilir. Bu nedenle çocuk kadına nispet edilmemektedir. Zira kadından çocuğa geçen özellikler ömürlük değildir. Fakat çocuğun hayat devam ettiği sürece değişmeyen kemikleri, damarları, sinirleri gibi onu ayakta tutan özellikleri erkeğin suyundan oluştuğu için, değişmeyen bu sağlam özelliklere yani anneye değil babaya nispet edilmektedir.^[93]

Anne ve babanın, çocuklarına şefkat göstermelerine rağmen, çocuğun anne babasına şefkat göstermemesinin hikmeti ise Hz. Âdem ve Havvâ'nın anne babasının olmayışına bağlanmıştır. Evlatları olduğu için onlarda evlatlarına karşı şefkat oluştuğu halde anne baba şefkati oluşmamıştır.^[94] Bu yorumla müellif, evlatlarda anne babaya karşı şefkat ve merhametin olmadığı şeklinde bir genel durum tespiti yapsa da gerçekte bu şekilde bir genelleme anlaşılır değildir. Çünkü anne ve babaya şefkat ve merhamet göstermeyen evlatların varlığı bir realite olduğu kadar, Allah'ın emri üzere^[95] anne babasına karşı şefkat ve merhamet gösterenlerin varlığı da bir gerçektir.

Müellifin yaşadığı dönemin bir gerçeği gibi görünen ve insanların/erkeklerin hür kadınlardan daha çok cariyeleri istemelerinin hikmeti ise maddiyata dayalı bir bakış açısıyla izah edilerek hür kadınlara mehir verilmesine bağlanmıştır. Alacaklı durumunda olmaları ve insan tabiatının da alacaklılardan hoşlanmaması sebebiyle erkeklerin hür kadınlardan çok cariyelere meylettiği ifade edilmektedir.^[96]

Çocuğun doğduğunda ağlamasının hikmeti olarak hadîs-i şerîfte belirtildiği üzere dünyanın mümin için zindan kâfir için cennet oluşu^[97] ve çocuğun zindana girmesi sebebiyle ağladığı ifade edilmiştir. Müellife göre kâfirin dünyaya geldiğinde müminler gibi ağlaması ise onun dünyadan yani cennetinden çıkarıldığını hatırlaması sebebiyledir. Buna dair diğer bir hikmet de şudur. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: "Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahûdî,

[90] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 52-53.

[91] Târık 86/7.

[92] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 65-66. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/354-355.

[93] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 53.

[94] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 66.

[95] Bakara 2/83, 215; Nisâ 3/36; İsrâ 17/23-25; Ankebût 29/8; Lokman 31/15; Ahkâf 46/15.

[96] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 66.

[97] Müslim, "Zühd", 1.

Hristiyan veya Mecûsî yapar.”^[98] Dolayısıyla müminin dünyada çektiği sıkıntı oranında ahirette kendisine verilecek nimet de artarken, cehennemliklerin dünyada karşılaştıkları nimetlerin karşılığı kadar da cehennemde cezaları artacaktır. Müellif, dünyadaki sıkıntıların hikmetlerine dair dile getirilen bu açıklamayı duyan bir Mecûsî’nin Müslüman olduğunu nakletmektedir.^[99]

3.2.2. Hayvanlara Dair Hikmetler

Eserde hayvanlara dair de farklı hikmet örnekleri yer almaktadır. Örneğin en’âm olarak ifade edilen evcil hayvanların farklı renklerde, vahşi/yırtıcı hayvan cinslerinin ise tek renkte yaratılmış olmasının hikmeti müellife göre, sahiplenilmeleriyle ilgilidir. Vahşi hayvanların Allah’tan başka sahibi olmadığı için birinin diğerlerinden ayırt edilmesine de ihtiyaç yoktur. Ancak en’âm türünden olan evcil hayvanları insanlar sahiplendiği için gördüklerinde kendi hayvanlarını tanıyabilsinler diye renkleri farklı farklı yaratılmıştır.^[100]

Karıncaya dair hikmet örneklerinden birinde onların, arpa ve buğdayı ikiye, kişniş tohumunu ise üçe bölerek toprağın altına koydukları ifade edilmiştir. Bunun hikmeti ise arpa ve buğdayın ikiye, kişnişin ise üçe bölündüğünde toprakta filizlenmemesi ve bu bilimsel gerçeğin karıncalar tarafından biliniyor olması ile açıklanmıştır.^[101] Karıncayla ilgili diğer örnekte, Kur’an’da verilen bilgilerden hareketle Hz. Süleyman ve ordularının onları ezeceğini anlayan bir karıncanın diğer karıncaları uyarması ve yuvalarına girmeleri için bağırması^[102] hadisesinde karıncanın bu durumu nasıl fark edebildiği soru olarak yer alır. Müellif, karıncaya hububat tanesini ikiye, kişniş tohumunu da üçe bölerek saklamasını Allah Teâlâ ilham ettiği gibi Süleyman ve ordularının onları ezeceği bilgisinin de ilham edildiğini,^[103] bal arısına vahyetmesinin benzer bir örnek olduğunu ifade etmiştir.^[104]

Zendevistî, hayvanların yaratılışındaki farklılıklara dair hikmetlere de değinmiştir. Örneğin balıkların dili olmamasının hikmetine dair naklettiği rivâyetlere göre Allah Teâlâ’nın, Âdem’e secde edilmesi emrine karşı çıkıp cennetten kovulan İblis,^[105] göklerde ve yerlerde dolaşarak mahlûkatı Âdem’e karşı kıskırtmıştır. Sonra denizlere yönelmiş ve ilk olarak balıklara, Âdem’in yaratıldığını, onun denizdeki ve karadaki hayvanları avladığını haber vermiş, balıklar da bu haberi ve artık kendileri için suda güven olmadığını denizdeki diğer hayvanlara duyurmuştur. Balıkların dedikodu yapmaması ve Âdem’in denizdeki mahlûklar içerisinde kötülükle anılmaması için onlardan konuşma yetisi alınmıştır ve bu sebeple balıkların dilleri yoktur.^[106]

Müellif, köpek ve kedilerin kendilerine has bazı davranışlarının hikmetleri üzerinde de durmuştur. Örneğin, köpeklerin, yediklerinin haram-helal oluşuna dikkat etmedikleri için kendileri gibi haram yiyenlere saldırmadığı^[107] ifade edilirken, yine kedi ve köpeklerin cima esnasında ortaya koydukları kendilerine has bazı davranışlar da Hz. Nuh’un gemisinde yaşanan bir takım olaylarla irtibatlandırılarak izah edilmiştir.^[108]

[98] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil *el-Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Cenâiz”, 92.

[99] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 73-74.

[100] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 39-40.

[101] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 56.

[102] Neml 27/18.

[103] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 56-57.

[104] Nahl 16/68.

[105] Sa'd 38/73-74.

[106] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 36-38.

[107] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 40-41.

[108] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 41-42.

3.2.3. Kâinata Dair Hikmetler

Müellif eserde, kâinata dair bazı bilimsel gerçeklere de atıfta bulunarak hikmet çıkarımları ortaya koymuştur. İlgili yorumların bazıları tutarlı olsa da bir kısmı için bilimsel tutarlılıktan bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Örneğin, ayın şeklinin eksilip artmasına rağmen güneşin görünüş itibariyle şeklinin yuvarlak ve sabit kalmasındaki hikmet, işârî bir yorum ve rivâyetle izah edilmiştir. Buna göre, güneş her gece arşın altına yükselip Allah Teâlâ'ya secde etmekte ve bu sebeple yuvarlaklığı aynı kalmaktadır. Ay ise on dört geceyi tamamladıktan sonra arşın altına yükselip Allah Teâlâ'ya secde etmektedir. Sonra sıranın bir ay süreyle kendisine gelmemesine üzülmeye/kederden erimeye/eksilmeye başlar ve neticede gördüğümüz gibi bir aylık sürenin sonuna kadar eksilir. Daha sonra hilal şekline geldiğinde her gece sevinerek artar, tam ve kâmil olduğunda ise Allah Teâlâ'ya tekrar secde eder.^[109] Bu durumun hikmetine dair yer verilen ve daha makul görünen izaha göre ise Allah Teâlâ âyette ifade edildiği üzere^[110] yılların sayısını ve hesabı bilmeyi güneşe değil ayın evrelerine bağlamıştır. Eğer ayın şekli sürekli yuvarlak olsaydı insanlar yılları ve ayları bilme konusunda şüpheye düşerlerdi. Bu nedenle ayı tek bir hal üzere bırakmamıştır.^[111]

Gece ve gündüzün mahiyeti ile onların cennete veya cehenneme ait oluşları hakkında nakillerde bulunan müellife göre gündüz cehennemden, gece ise cennettendir. Çünkü Allah Teâlâ cenneti aydınlık yaratmış ancak orada küçük bir karanlık kalmıştır. Sonra Allah Teâlâ meleklerle o karanlığı oradan çıkarmalarını emretmiş ve o karanlıktan gece yaratılmıştır. Bu sebeple karanlıkta cennetin bir alameti vardır zira bütün rahatlamalar gecededir. Gündüzü ise cehennemden/cahîm yaratmıştır. Çünkü Allah Teâlâ cehennemi/cahîmi karanlıktan yaratmış ancak orada küçük bir aydınlık kalmış, ondan da gündüz yaratılmıştır. Gündüzde de cehenneme ait bir delil vardır ki o da; şiddetli zorlukların, yorgunluğun, çalışmanın, düşmanlıkların, sınır ihlallerinin, kisasın, bütün kuralların; evcil hayvanların, yük hayvanlarının, kuşların hepsinin zorluk içine düşmesinin gündüz vaktinde oluşudur. Gece olduğunda hepsi rahatlamaktadır.^[112]

3.3. Kelâmî Konular ve İlâhî Fiillerde Hikmet

Daha önce de ifade edildiği üzere eserde kelâm ve îtikâdî alana dair hikmetlere daha çok yer verilmiştir. Konuyla ilgili soru ve cevapların eserde ağırlıklı olması, ilgili dönemde bu tür konuların daha çok tartışıldığını düşündürmektedir. İçerik itibariyle teferruatlı değil daha basit konuların ele alınmış olması da eserin halka hitap eden yönünü göstermektedir. Yine bu konular içerisinde kader ve kaza meselesi eserin öne çıkan konularındandır.

Örneğin kader ve kazaya inandığımız halde yaptıklarımızdan sorumlu tutulup kınanmamızın hikmeti, Hz. Âdem'in yasak ağaçtan yemesi, bunun Allah'ın kazası ve kaderi olduğu dolayısıyla bu olayın ardından bütün cennet ehline melâmet/kınamanın gerçekleşmesi şeklinde izah edilmiştir. Kaza ve kader inancının, tedbire ve sorumluluğa engel olmadığı, ilgili âyetten^[113] hareketle Hz. Peygamber'in hayatından örnekle açıklanırken, konuyla ilgili Hz. Eyyûb'un rahatsızlığı esnasında kendi iradesiyle vücuduna koyduğu bir kurtçuk ve bunun neticesinde acı çekmesinden bahseden rivâyetler de nakledilmiştir.^[114] Ancak Eyyûb peygamberin başına gelenleri bir ceza olarak değil, peygamber olması sebebiyle, içindeki sabır ve teslimiyetin ortaya çıkartılıp mahlûkatın görmesi

[109] Karşılaştırma için bk. Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003), 3/86.

[110] Yunus 10/5.

[111] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 47-48.

[112] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 69.

[113] Tevbe 9/51.

[114] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 38-39.

ve Hz. Eyyûb'un derecesinin yükseltilmesi amacıyla yapıldığına dair görüş^[115] daha isabetli bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Hız. Musa'nın yaşadığı benzer bir durum da konuyla ilgili diğer bir örnek olarak aktarılmıştır. Buna göre karnının ağrması sonunda ne yapacağını bilemeyen Hız. Musa, halini Allah'a şikâyet eder ve Allah Teâlâ ona helile ağacının meyvesinden yemesini söyler. O meyveden yiyen Hız. Musa şifa bulur ancak ilerleyen zamanlarda tekrar karnı ağrır ve Allah'a dua etmeksizin helile ağacının meyvesini yer. Fakat karnının ağrısı daha fazla artar ve durumu rabbine arz eder. Allah Teâlâ da ona, ilkinde kendisine dua ettiği için şifasını verdiğini sonrakinde ise şifayı Allah'tan istemek yerine meyveden beklemesi sebebiyle meyveyi ona ceza kıldığını söyler. Çünkü hüküm vermek sadece Allah'a aittir ve onun dışında hüküm verenin hükmü de geçersizdir.^[116]

Zendevisî, fakih olarak zikrettiği hocası Ebû Hafs Muhammed b. Ahmed Zâhid es-Sefkerderî'den (öl. 4./11. yüzyılın ikinci yarısı) nakille^[117] Hız. Ebûbekir'in ilk halife, Hız. Ali'nin de dördüncü halife oluşunun hikmetini, onların İslâm'a ilk davet edildiklerinde ortaya koydukları davranışlar üzerinden açıklamıştır. Hız. Ebûbekir'in hiçbir delil veya zaman istemeden İslâm'ı hemen kabul ettiği, Hız. Ali'nin ise babasından izin almak için dört adım atıp sonra pişman olup geri dönerek Müslüman olduğu ve attığı bu dört adım nedeniyle dördüncü halife olduğu yorumu yapılmıştır.^[118]

Allah'ın fiillerindeki hikmetlere dair sorularda, kulların iyi veya kötü olduğunu bildiği halde Allah'ın onlar için yol tayin etmesinin hikmeti, Allah'ın şefkati ve Muhammed (a.s) ümmetine karşı merhametini ortaya çıkarmak olarak ifade edilmiştir. İlave olarak buradaki hikmet, mahlûkattan hiç kimsenin ümmet-i Muhammed'in halini bilmemesi, sadece Allah'ın bilmesidir.^[119] Benzer bir durum da Allah Teâlâ'nın, kulun dünyadan mümin veya kâfir olarak ayrılacağını bildiği halde kabirde soru sorulmasıdır. Müellif, ilgili ayetlerden hareketle^[120] Allah Teâlâ'nın gayba dair bilgisinin melekler tarafından anlaşılması amacıyla kabirde soru sorulduğu sonucuna ulaşmaktadır.^[121]

İlâhî fiillerdeki hikmete dair en kapsamlı soru ve cevap Allah Teâlâ'nın bu dünyayı neden yarattığına dairdir. Kaynak verilmeksizin aktarılan rivâyetlerde özetle üç hikmetten bahsedilmiştir. Bunlardan ilki, Allah Teâlâ'nın ezeli bilgisiyle dünyayı yaratacağını biliyor olması ve yaratarak önceki bilgisine uygun hareket etmesi, diğeri; gücünün ortaya çıkarılması, üçüncüsü ise puta tapanlarla Allah'a inananların ortaya çıkartılmasıdır.^[122]

3.4. Bazı Fikhî Konularda Hikmet

3.4.1. Abdesti Bozan Şeyler

Zendevisî, göz, burun ve ağızdan çıkan sıvıların abdesti bozmayıp, insanın önünden ve arkasından çıkan sıvıların abdesti bozmasındaki hikmeti, Hız. Âdem'in cennette yaşadığı bir olaya bağlamıştır. Buna göre yasak ağaçtan yedikten sonra Hız. Âdem üzülüp ağlamış ve bu nedenle gözünden, ağzından, burnundan ve kulağından akıntı olmuştur. Bunlar hades/abdesti bozmamıştır çünkü cennet hades yeri değildir. Dünyaya indirildiğinde ise büyük abdest bozup ve bevletmiştir ki bunlar hades olmuştur. Çünkü dünya baştan sona hades yeridir.^[123]

[115] Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/30.

[116] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 67-69.

[117] Diğer eserlerinde de fakih ifadesiyle hocası es-Sefkerderî'yi kastettiğine dair bk. Uulu, *Buharalı Alim Zendevisî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*, 54-55.

[118] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 53-54.

[119] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 40.

[120] Bakara 2/30; A'raf 7/172.

[121] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 72-73.

[122] Detaylı bilgi için bk. Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 57-58.

[123] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 64-65. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/528.

3.4.2. Hayz

Kadının hayız yaşamasındaki hikmeti de benzer bir örnekle izah eden müellif, Hz. Havvâ'nın yasak ağaçtan yedikten sonra elinin çizildiğini ve elinden çıkan kanı bu ağacın yapraklarıyla sildiğini sonra ağacın, kendisini kirlettiği için Hz. Havvâ'ya, Allah'ın onu kirletmesi için beddua ettiğini bu nedenle de Allah'ın kadına hayız yaşaması hükmünü verdiğini söylemektedir.^[124]

3.4.3. Hayızlının Namazı ve Orucu

Kadınların hayız yaşaması durumunu bu şekilde izah eden müellif, hayızlı iken tutamadıkları orucu kaza edip namazı kaza etmemelerini, naklettiği şu hâdiseye bağlamaktadır. Hz. Âdem ve Havvâ dünyaya indirildiklerinde Allah Teâlâ onlara on rekât namazı ve her ayın *eyyâm-ı biyd*^[125] günlerinde üç gün orucu emretmiştir. Havvâ annemiz ilk defa hayız olup bu durumu Hz. Âdem'e haber verdiğinde o, Allah Teâlâ'dan bu konuda bir emir bekleyeceklerini söylemiş, sonrasında hayz kanından temizlenene kadar namazı terk etmesi gerektiğine dair emir gelmiştir. Hz. Havvâ'nın ikinci defa hayz oluşu, *eyyâm-ı biyd* günlerine denk gelmiş ve Havvâ Hz. Âdem'e konuyu tekrar sorduğunda, Hz. Âdem, Allah Teâlâ'dan bu konuda bir emir beklemek yerine bir öncekinde namaz konusunda yaptığının aynısını yapmasını ve orucu terk etmesini söylemiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hz. Âdem'e, Havvâ'nın tutamadığı oruçları kaza etmesini fakat namazları kaza etmemesini vahyetmiştir. Çünkü orucun terkedilmesi Hz. Âdem'in verdiği bir hükümdür. Namazın terki ise Allah Teâlâ'nın hükmüdür. Buna göre Allah Teâlâ, Hz. Âdem'in verdiği hüküm sebebiyle Hz. Havvâ'yı orucun kazasını yapmakla cezalandırmış ve bu vesileyle kulların, kulun hüküm verme yetkisi olmadığını, emrin de hükmün de kazanın da yalnız Allah'a ait olduğunu bilmelerini murat etmiştir.^[126]

3.4.4. Hırsızın Elinin Kesilmesi

Eserde, Allah katında mümin, dünya ve içindekilerden daha değerli olduğu halde 10 dirhem veya kıymetinde bir şey çaldığında eli kesilmesinin^[127] hikmeti sorgulanmış ve buna dair iki farklı yaklaşım sunulmuştur. İlkine göre mümin özünde ayıpsız olduğu halde hırsızlık yaptığında ayıplı hâle gelmekte ve kendisinden ayıbın giderilmesi için eli kesilmektedir. İkincisine göre ise insanlara verilen organlar kendisine emanettir. Buna riâyet edilmediğinde geri alınacağı kendisine söylenmiştir. Buna göre, hırsızlık yaparsa elini,^[128] bir canı kasten öldürürse bütün bedenini,^[129] Müslümanların yolunu keserse elini ve ayağını zayı etmiş olur^[130] ve bu yaptığından dolayı kanı, diğer Müslümanlara helal olur.^[131]

3.5. Tefsir Mahiyetindeki Hikmetler

Zendevistî, bazı âyet ve hadislerde ifade edilen durumların hikmetleri üzerinde de durmuştur. Âyet tefsiri mahiyetindeki bu yorumlarda tefsir kaynaklarında yer alan görüşlerden istifade edilmiş ancak kaynak belirtilmemiştir. Örneğin bir âyette Şeytan'ın tuzağının zayıf,^[132] kadının

[124] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 67. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/529-530; İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 1/114.

[125] Hicri ayların 13, 14 ve 15. geceleri için kullanılan ve "aydınlık günler" anlamına gelen *eyyâm-ı biyd* günlerinde oruç tutulması tavsiye edilmiştir. (bk. Buhârî, "Savm", 60; Ebû Dâvûd, "Savm", 68; Tirmizî, "Savm", 54).

[126] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 68.

[127] Mâide 5/38.

[128] Mâide 5/38.

[129] Nisâ 4/92-93.

[130] Mâide 5/33-34.

[131] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 42. El kesme cezasındaki farklı hikmetlere dair yorumlar için bk. Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 195.

[132] Nisâ 4//76.

tuzağının ise büyük olduğu^[133] vurgulanmıştır. Bahsedilen bu durumun hikmetlerini sorgulayan müellife göre, şeytanın tuzağı, Allah'la ilgili yani Allah'a karşı yapıyor olması sebebiyle ve Allah'ın kudreti açısından zayıf,^[134] kadının tuzağı ise yaratılmışlarla ilgili olduğundan, yaratılmışların gücü açısından büyüktür.^[135]

Vahyin nüzûlü de müellifin yer verdiği konular arasındadır. Vahyin geliş hikmetleri hakkında değerlendirmelerde bulunan müellif bu doğrultuda üç hikmet zikretmektedir. Birincisi önceki kavimlerden haber verme, ikincisi kıyamet, cennet cehennem, hesap, münker-nekir gibi konularda gelecekte haber verme, üçüncüsü de kâfirlerin imanı kabul etmeme ve yalanlama gibi inkârlarının açıklanmasıdır. Son maddeyi örneklerle açıklayan müellif, imanı: mecbûr, ma'sûm, âriye ve mütetâbi şeklinde dört kısma ayırmış ve âyetlerle örneklemiştir. Buna göre mecbûr iman; meleklerin imanıdır. Allah Teâlâ onları herhangi bir külfet ve meşakkat olmaksızın kulluk için yaratmış olup âyetle bu durum ifade edilmiştir.^[136] Ma'sûm iman ise peygamberlerin imanı olup Allah Teâlâ onları yaratmış sonra risalet için seçmiş ve onları ahlaklı kılmıştır.^[137] İmân-ı âriye ise; imandan sonra dinden dönmektir ki âyetle bu konuda uyarılar yer almaktadır.^[138] Mütetâbi iman ise müminlerin imanı olup onlar için mükâfatlar zikredilmiştir.^[139]

Tefsiri ve hikmeti hakkında değerlendirmelerin yer aldığı diğer bir âyet de Allah Teâlâ'nın Peygamberimize salât etmemizi emrettiği Ahzâb suresi 56. âyetidir ki şöyle buyrulur: "Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât ve selâm edin."^[140] Âyetle salât ve selâm etmemiz emredildiği halde bizlerin: "Allah'ım Muhammed'e (s.a.s) salât et."^[141] diyerek Allah'ın ona salât etmesini istememizdeki hikmete değinen müellif, ayıplı olan insanoğlunun, temiz olan peygambere salât edemeyeceği, bunu ancak temiz olan Allah'tan isteyebileceği şeklinde ifade etmiştir.^[142]

Hz. Peygamber'in geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlanmasından bahseden âyetteki^[143] hikmetler üzerinde duran müellif, Hz. Peygamber'in günahının ne olabileceğine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Küçükken çocukların onu oyun oynamak için çağırdığında onun hemen onlara katılmasını ancak kısa bir süre sonra pişman olmasını peygamberimizin zellesi olarak zikretmiştir.^[144] Konuyla ilgili diğer bir yoruma göre ise peygamberin önceki günahı, atası Hz. Âdem'in günahı, sonraki günahı ise ümmetinin günahlarıdır. Allah Teâlâ ümmetin günahlarını bağışlamış ve Hz. Peygamber'e vermiştir.^[145] Dünyaya ait iki zelle olan Hz. Âdem'in ve ümmetin günahlarının neden Hz. Muhammed'e izafe edildiği ise onun, yaratılmışların efendisi, emiri ve şefaâtçisi olmasıyla izah edilmiştir. Dolayısıyla bütün mahlûkat tebaadır, tebaadan hâsıl olan günah ise emire izafe edilir.^[146]

Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yaratacağını meleklerle haber verdiğinde melekler insanoğlunun yer-yüzünde fesat çıkartacağını söylemişlerdir:

[133] Yûsuf 12/28.

[134] Benzer değerlendirmeler için bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 3/262.

[135] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 67.

[136] Enbiyâ 21/20.

[137] Âl-i İmrân 3/33.

[138] Âl-i İmrân 3/106.

[139] Enfal 8/4. Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 61.

[140] Ahzâb 33/56.

[141] اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ

[142] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 67.

[143] Fetih 48/2.

[144] Müellif, Meryem 19/12. âyetinden hareketle, Yahya (a.s) ile ilgili de benzer bir olayı hatırlatmaktadır. Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 71.

[145] Duhâ 93/5. Benzer değerlendirmeler için bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 9/292.

[146] Zendevisî, *el-Hikmetü'l-halîka*, 71-72.

“Hani rabbın meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacağın?’ dediler.”^[147] Meleklerin, Âdemoğlunun yeryüzünde fesat çıkaracağını nasıl bildikleri üzerinde duran müellif, yeryüzünün velâyetinin yedi bin yıldır cinlerin babası ve onun oğullarına ait olduğunu, onların yeryüzünde fesat çıkarttıklarını, meleklerin de buna itibar ederek cinlerin çocuklarıyla Âdemoğullarını kıyasladıklarını ifade etmiştir.^[148]

İmanın, Allah Teâlâ’nın bir lütfu olduğunu ifade eden: “Kuşkusuz sen istediğini hidâyete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidâyete erdirir.”^[149] âyeti ile Hz. Peygamber’in: “Allah, malı sevdiğine de sevmediğine de verir fakat imanı sadece sevdiğine verir”^[150] sözünün hikmeti üzerinde duran müellif özetle, imanın bir hediye oluşu ve hediyenin sevgiyle ilgili olmasından dolayı sevilen kişiye verileceği, seilmeyene verilmeyeceğini söylemiştir. Kâfire iman verilmesi, adaletsizlik değildir. Allah’tan adaletsizlik sadır olması da mümkün değildir. Fakat apaçık deliller ortaya çıktıktan sonra imanı kabulden imtina ettiği durumda kuldan bir hakkı engellemesi caizdir. Bu sebeple kul için ceza ve kınama gerekli hale gelir. Ancak iman, âyetle ifade edildiği üzere mümin kişi için Allah’ın bir lütfudur ve dilediğine verir.^[151]

Hz. Peygamber’in: “Benim gözlerim uyur kalbim uyumaz.”^[152] ifadesindeki hikmet üzerinde duran müellif, onun, açık bir abdestsizlik durumu olmadığı sürece uyuduktan sonra abdestini yenilemediğini ifade etmiştir. Bir rivayete göre, Hz. Peygamber ve ashabı Tebük gazvesi dönüşünde bir vadide konakladıklarında uyanamamış ve sabah namazını kaçırmıştır.^[153] Hz. Peygamber’in yukarıdaki sözü ile çelişir gibi duran bu durumun izahı ve hikmeti şu şekilde yapılmıştır: Uykunun onlara ağır gelmesi ve uyanamamalarının sebebi Hz. Peygamber’in, işini Allah’a değil kendisi gibi bir yaratılmış olan Bilal’e havale ederek itimat etmesidir. Bilal (r.a) ise uyumayacağını zannetmiş ve “inşallah” demeyip nefsine güvenmiş bu nedenle de kınanmıştır. Müellife göre Allah Teâlâ, işin kendisine havale edilip güvenilmesi halinde onları koruyup namaza da kaldıracığını, işi bir yaratılmışa havale ederek hata ettiklerini hatırlatmak istemiştir. Yusuf suresinde ifade edildiği üzere benzer bir durum Ya’kûb (a.s) tarafından yaşanmıştır. Ya’kûb (a.s), Yusuf’u kardeşlerine emanet etmiş, onlar da onu kaybetmişlerdir.^[154] Ancak diğer oğlu Bünyamin’i yaratıcısına havale ettiğinde ise^[155] Allah Teâlâ Bünyamin’i Yusuf (a.s) ile beraber geri döndürmüştür. Bunun hikmeti ise bir yaratılmışın kendi gibi başka bir yaratılmışa güvenip işini teslim etmesinin uygun olmadığının, yaratılmışın, işlerini ancak yaratana teslim etmesi gerektiğinin bilinmesidir.^[156]

3.6. Hikmetli Davranış Örnekleri ve Öğütler

Zendevistî, eserini yaratıcıya ve insana ait fillerin hikmetine dair tespitler ve açıklamalar üzerine kurgulamış ancak zaman zaman hikmetli davranış örneklerine ve tavsiye türünden olaylara yer vermiştir. Bunları da ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun görüyoruz.

[147] Bakara 2/30.

[148] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 73. Benzer rivayetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/450-460.

[149] Kasas 28/56.

[150] Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1990), 1/88, 4/182.

[151] Cum’a 62/4. Bk. Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 54-55.

[152] Buhârî, “Teheccüd”, 16; Ebû’l-Huseyn b. Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.), “Müsâfirûn”, 125; Ebû Dâvûd, “Tatavvu”, 26; Tirmizî, “Mevâkîf”, 208.

[153] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1989), 3/1015, 1016.

[154] Yûsuf 12/13.

[155] Yûsuf 12/64.

[156] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 63-64.

Örneğin bir kişiye tasarlayarak zarar vermenin kötülüğü,^[157] rabbini tanıyan kimsenin kendisini de tanıyacağı, peygamberi tanıyanın onun sünnetini tam olarak yerine getireceği, kendini tanıyan kişinin kendini günahlardan koruyacağı, malı tanıyan kimsenin haram mal biriktirmeyeceğinden bahseden nakillere yer verilmiştir.^[158] Müellif, haramların insan için ne kadar tehlikeli ve zararlı olduğuna dair tespitlerine de yer vermiştir. Bu doğrultuda Hz. Âdem'in cennetteki ağaçtan yedikten sonraki süreci değerlendirmiştir. Buna göre, yasak olduğu halde yediği şey, kıyamete kadar öldürücü bir sıvı zehir haline gelmiş ve zehirin kökeni de bu olay olmuştur. Yine kendisinde bundan kaynaklı bir kuvvet oluşmuş ve tevbe ettikten sonra Havvâ ile yaptığı cimadan Kâbil dünyaya gelmiş ve kardeşi Hâbil'i öldürmüştür. Dolayısıyla yenilen bir haramın zararının uzun zamanlar sonra ortaya çıktığı şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır.^[159]

Diğer din mensuplarıyla ilişkilere ve onların îtikâdî yönelişlerine dair de tavsiyeler ve yönlendirmelere de yer verilen eserde, Müslümanların Hristiyanlarla, Yahudilerle ve Mecusilerle karşılaştıklarında kendilerine sorulabilecek muhtemel sorular, ilgili ayetlerden^[160] hareketle cevaplandırılmıştır.^[161]

3.7. Hikmet Dışında Kalan Soru ve Cevaplar

Bu başlık altında zikrettiğimiz konular, öncekilere nazaran daha çok ilim meclislerinde gündeme gelebilecek sorular gibi durmaktadır. Müellifin, eseri yazarken hem bulunduğu ilim meclislerinde hem de içinde yaşadığı halkın dilinde dolaşan sorulara cevaplar vererek katkıda bulunmayı amaçladığını söylemek mümkündür.

Özellikle kelâmî konularla alakalı olan bu sorular incelendiğinde daha çok Allah ile kul arasındaki farkların yerleştirilmeye çalışıldığı ve kulların Allah hakkındaki yanlış ya da eksik bilgilerinin tashih edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

İlâhî iradeye vurgu yapılan bir soruda Allah Teâlâ'nın istemediği halde emrettiği ve istediği halde emretmediği şeyler sorulmuştur. Buna göre İblis'in Âdem'e secde etmesini emretmiş ancak gerçekte bunu istememiştir. Zira Allah isteseydi İblis (mecburen) secde ederdi. Hz. Âdem'in cennetteki yasak ağaçtan yemesini istemiş fakat emretmemiştir. Allah Teâlâ onun yemesini istemiştir çünkü eğer istemeseydi o yiyemezdi. Meleklerin Âdem'e secde etmelerini de hem istemiş hem de emretmiştir, onlar da bu emre uyarak secde etmişlerdir.^[162] Benzer konudaki diğer soru ve cevaplarda; müminlerin cennette, kâfirlerin de cehennemde ebedi kalacaklarını ve bu konuda aralarında ne gibi farkların bulunduğu,^[163] ilmin imandan önce geldiği^[164] ve buna dair delil mahiyetindeki âyetler,^[165] akıl ve haber ile Allah'ın nasıl tanınacağı,^[166] âlim sıfatının hem Allah hem de kullar için kullanıldığı ve arasında ne gibi farkların bulunduğu,^[167] Allah'ın da^[168] kulların da tek oluşu ve bu durumun nasıl anlaşılması gerektiği,^[169] kişinin başkasının günahından dolayı

[157] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 48-49.

[158] Bk. Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 67.

[159] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 70-71. Karşılaştırma için bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/305.

[160] Saff 61/6; Araf 7/157.

[161] Bk. Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 55-56.

[162] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 70.

[163] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 65.

[164] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 65.

[165] Muhammed 47/19.

[166] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 43.

[167] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 43-44.

[168] Şûrâ 42/11.

[169] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 44.

hesaba çekilmeyeceği,^[170] kulun Allah'ın kazası dışında bir amel işleyemeyeceği,^[171] imanın gizli ve açık oluşu ile buna dair deliller,^[172] dinin ve imanın tefsiri,^[173] sabreden fakir ile şükreden zengin arasındaki üstünlük,^[174] cennetliklerin cennette uyumayacağı,^[175] namazın imandan ve amelden bir parça oluşu^[176] ve Hz. Peygamber'in sadece müminlere veya kâfirlere değil bütün insanlara gönderildiği ve son peygamber oluşu^[177] Allah lafzındaki hikmetler ve bu lafzın kullanımına dair izahlar^[178] ile *salât/namaz* kelimesinin "rahmet"^[179] manasından hareketle Allah'a ulaşmak için vesile oluşu^[180] gibi konular delilleriyle birlikte ele alınmaktadır.

Son olarak Hz. Peygamber'in emrettiği fakat yapamadığı sünnetlere dair bir soruyu gündeme getiren müellif; sünnet olmak, anne babaya iyilik etmek ve ezan okumak gibi sünnetleri Hz. Peygamber'in yapamadığını ifade etmiştir. Buna göre sünnetli doğduğu için sünnet olmamış, reşit yaşında iken anne babası vefat ettiği için onlara iyilik yapma fırsatı bulamamış ve ezan okurken "Eşhedü enne Muhammeden rasûlullah" dediğinde kafirler: "Muhammed kendi peygamberliğine kendi şahitlik ediyor" diyecekleri için ve "Hayye ale's-salâh" ifadesini söylediğinde namaza gitmek farz, gitmemek ise isyan anlamına geleceğinden ezan okumamıştır.^[181]

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanoğlunun varoluşundan itibaren dînî ya da dünyevî konularla ilgili merak edip sorguladığı hikmet konusu İslâmî ilimlerin hemen her alanında yer bulmuş ve zaman içerisinde ciddi çalışmalar yapılmıştır. İlâhî hüküm ve fiillerin hikmetleri de bahsi geçen eserlerde tartışılmış, gerek akıl gerekse de nakil vasıtasıyla bu konularda hikmet tespitleri yapılmıştır.

Hikmete dair en eski müstakil eserlerden olan *el-Hikmetü'l-ḥalîka* adlı eserin müellifi Ebû Ali el-Hüseyin b. Yahya ez-Zendevistî Hanefi fakihi olarak bilinmekle beraber, kaynaklarda hakkında detaylı bilgiler yer almamaktadır. On civarındaki eserlerinden bir kısmı günümüze ulaşmış ancak önemli kısmı da ulaşamamış sadece kaynaklarda zikredilmiştir. Çalışma konumuz olan risale ise müellifin günümüze ulaşan eserlerinden olup, hikem literatürüne kadim bir katkı olarak yerini almıştır.

el-Hikmetü'l-ḥalîka, kaynaklarda *Risâle fî Hikmeti'l-ilâhiyye*, *Mesâil*, *el-Es'ile ve'l-ecvibe fî'l-hikme*, *el-Hikme fî'l-ḥalîka* isimleriyle de anılmaktadır. Yakın zaman kadar yazma halinde olan eser tahkik edilerek yayımlanmış ve ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Kur'an'daki pek çok âyete doğrudan ya da dolaylı olarak temas edilen eserin içeriğinde peygamber kıssaları, yaratılış, fikhî konular, insan ve insanlar arası ilişkiler, kul-Allah ilişkisi, Allah'ın fiilleri ve sıfatları, kader-kaza, hayvanlar, ahiret gibi pek çok konudaki hikmetlere yer verilmiştir. Mevzu bahis konulardaki hikmete dair çıkarımlarda aklın ön planda olması ve kaynağı belirsiz rivâyetlere yer verilmesi nedeniyle eserin eleştiriye açık yönleri de bulunmaktadır. Bu doğrultuda eserle ilgili zikredilebilecek en önemli eksiklik, meçhul (kîle) sîgasıyla yapılan ve neredeyse hiçbir kaynağa atıf yapılmadan nakledilen rivâyetlerdir. Bunun

[170] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 46.

[171] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 61.

[172] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 43.

[173] Âl-i İmrân 3/19. Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 47.

[174] Hicr 15/2. Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 62.

[175] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 60-61.

[176] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 42.

[177] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 58-59.

[178] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 47.

[179] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/464-465.

[180] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 43.

[181] Zendevistî, *el-Hikmetü'l-ḥalîka*, 62-63.

yanında işârî yorumlar ve farazî olaylar da eserdeki eleştiri noktalarındandır. Tertip açısından eserde konu bütünlüğü ve tasniflerin olmaması ciddi bir eksiklik olarak görünmektedir. Zira kelamdan tefsire fıkhıtan tasavvufa pek çok konu yer almasına rağmen, konular, ilgili ilim dallarının yöntemlerinden ziyade daha çok tasavvufi bakış açısıyla, kaynağına ve güvenilirliğine dikkat edilmeyen rivâyetler üzerinden ya da tamamen aklî değerlendirmelerle sunulmaktadır. Aynı şekilde eserde herhangi bir tasnif yapılmaması önemli bir eksiklik olarak görünmektedir. Soru cevap şeklinde bir yöntemle ve tamamen karmaşık bir sırayla verilen olaylar ve bunlara dair hikmetler, eseri konu bütünlüğünden uzaklaştırmaktadır. Cevapların genellikle “kîle/denildi ki” ifadesiyle başlıyor olması, müellifin ilgili cevapları başka bir kaynaktan veya hocadan aktardığı ya da imla ettiği izlenimini vermektedir. Ancak hocalarından sadece fakih künyesi ile anılan Ebû Hafs Muhammed b. Ahmed Zâhid es-Sefkerderî’den ve Ebû’l-Fadl künyesiyle de Muhammed b. el-Fadl el-Kemârî’den de isim zikrederek birkaç yerde atıfta bulunmuştur. Eserin genel yapısına bakıldığında, ilgili dönemde halk arasında gündem olan bazı konulardaki hikmetlere dair tespitler ile hikmet dışında kalan bazı sorulara verilen cevapların bir araya getirilip halkın istifadesine sunulması şeklinde bir gaye sezilmektedir. İtikâdî alana dair soruların cevapları incelendiğinde Mâtürîdî çizgisi, fikhî konularda ise Hanefî mezhebinin görüşlerinin esas alındığını söylemek mümkündür.

Eserin, Kur’an’da geçen pek çok konuya yer vermesi ve âyetlerin gerek metin ve gerekse içeriklerinden hareket etmesi sebebiyle bir nevi tefsir özelliği taşıdığı da söylenebilir. Ancak özellikle rivâyet tefsirlerinde bir görüş olarak aktarılan rivâyetlerin, herhangi bir değerlendirme yapılmaksızın verilmesi nedeniyle yöntem açısından rivâyet tefsirlerinden ayrıldığı söylenebilir.

Akl merkezli hikmet çıkarımlarının ve kelâmî konuların ağırlıklı olarak işlendiği eser, ilgili dönemde kelâma dair tartışma ve soruların da yoğun bir şekilde toplumun gündeminde olduğuna dair bir çıkarım yapmamıza olanak sağlamaktadır. Yahûdî, Hristiyan ve Mecûsîlerle karşılaştığında bir Müslümanın hareket tarzının ve muhtemel sorulara vereceği cevapların ne olması gerektiğine dair bilgilendirmelerden hareketle, farklı din mensuplarıyla yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu ya da en azından bu ihtimallerin her zaman var olduğu bir ortamdan bahsedilebilir. Özellikle kıssalar ve yaratılış konularına dair hikmetlere fazlaca yer verilmiş olmasından da halk arasında bu kıssaların anlatıldığı ve bilindiği şeklinde bir sonuç çıkarmak mümkündür. Bir diğer husus da peygamberlerin hayatlarına dair nakledilen rivâyetlerdir. Bahsi geçen nakillerde peygamberler hakkında, onları küçük düşürücü, hata yapan ve cezalandırılan sıradan insanlar olarak gösteren ve kaynağı belirsiz israiliyyât türü rivâyetlerin varlığı da Ehl-i kitapla iletişimin var olabileceğini düşündürmektedir. Bir diğer husus da Allah Teâlâ’dan doğrudan yapılan nakillerdir ki bu türden rivâyetler için Kur’an ve Sünnet’ten delil getirilmesi gerektiği aşikârdır.

Eserde yapılan bazı yorumların hem ilmi açıdan hem de hayatın içerisinde görülen örnekleri itibarıyla tutarsızlıkları da söz konusu olduğu gibi, yerinde ifade edildiği üzere insana dair bir takım durumlarla bilimsel sebep ve sonuçları olan gerçeklerin işârî yorumlarla açıklanarak yapılan hikmete dair değerlendirmelerin genel geçer bir sonuç gibi gösterilmiş olması da bir eksiklik olarak durmaktadır. Bu türden yorum ve değerlendirmeler, bilgi değeri ve kabul edilebilirlikleri açısından tartışmaya açıktır.

Bahsi geçen eksikliklere rağmen eser, yazıldığı dönemde bir şekilde halk arasında mevzu bahis olmuş konulara dair cevaplar üretme, dînî ve ilmî açıdan topluma katkı sunma anlamında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Aynı zamanda eserin içeriğinde, kelâmî konularda Mâtürîdîliğin, fikhî konularda ise Hanefîliğin prensipleri doğrultusunda yapılan yorumlarla bu mezhebe ait görüşlerin yerleşmesine ve benimsenmesine de katkı sunulmuştur. Eserde yer verilen soru ve cevapların, tefsir, fıkıh, hadis, kelam ve tasavvuf gibi birden fazla alanla ilgili olması nedeniyle, eser üzerinde bahsi geçen alanlara dair daha detaylı ilmî çalışmalar yapılarak, gerek müellifin gerekse de eserin ilim dünyasına katkısının daha net bir şekilde ortaya konulacağını ümit ediyoruz.

Kaynakça

- Ada, İsa. *İbadet Ahkâmının Hikmet Boyutu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Atılğan, Hilal. *Abdullah el-Buhârî'nin "Mehâsinü'l-İslâm Ve Şerâiu'l-İslâm" Adlı Eserinin Hikmet-i Teşrî Açısından Değerlendirilmesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Babanzâde, Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-Ârifin*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1951.
- Baltacı, Burhan. "Şatıbî'nin Makasid Teorisinin Kur'ân Yorumuna Katkısı". *İlahiyat Bilimlerinde Makâsid*, c.2., ed. Yunus Kaplan vd. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023. 506-520.
- Beki, Melahat. *Ataullah İskenderânî Hikem-i Atâiyesi ve Hikem Geleneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsir. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2001, cilt: I, sayı: 2, s. 89-119.
- Çift, Salih. "Verrâk, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 43/58-59.
- Çonkor, Burhan. *Tefhîmü'l-Kur'ân'da İsrâîliyyâtın Ele Alınış Biçimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Çonkor, Burhan. "Mevdûdî'yi Kitâb-ı Mukaddes'e Müracaata Sevk Eden Âmiller". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2015, 4(11), 161-178.
- Durmuş, Zülfikar. "Kur'ân'da Hikmet Kavramı". *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 5/18 (Ağustos-Ekim 2003), 177-193.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ts.
- Er, Merve. *Hanefî Fakihî Hüseyin Bin Yahya Zendüvisti'nin Fıkıhtaki Yeri*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed İvaz. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Güler, Ümit. *Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Hüccetullâhi'l-Bâliğa Adlı Eserindeki Hikmet-İ Teşrî' Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Hâkim en-Nisâbûrî. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.
- İbn Kesîr, İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Âzîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- Kara, Mustafa. "Hikmet (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Mesnâ, 1941.
- Kitâb-ı Mukaddes. *Eski ve Yeni Ahit, Tevrat, Zebûr (Mezmurlar) Ve İncil*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1997.

- Koca, Ferhat. "Hikmet (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiye*. Pakistan: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.
- Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kasım. *Tâcü't-terâcim*. nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Baslum. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan b. Beşîr. *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l- kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- Oral, Osman. *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Özervarlı, M. Sait. "Hikmet (Kelam)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî (GAS)*. Suûdi Arabistan: Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Şavlı, Mehmet Reşat. *İslâm Düşüncesinde Hikmet*. Ankara: DİB Yayınları, 2023.
- Şimşek, Özkan, Arıkaner, Yusuf. *Mutezilî Kavramlar Sözlüğü: Hudûdu'l-Elfâz/Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî-Ebû Saîd es-Sağânî*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. B.y.: Müessesetü'r-risâle, 1999.
- Taş, Sakin. *Tefsir Geleneğinde Hikmet: Fahreddin Râzî Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2023.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed. *el-Câmiu's-sahîh*. Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1964.
- Uğur, Hakan. "Kur'an'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (Aralık2010), 135-158.
- Uludağ, Süleyman, İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Uulu, Kursanbek Duishonkul. *Buharalı Alim Zendevisî'nin Ravzatü'l-Ulemâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî (Mâtürîdî) Gelenek*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Yüksel, Emrullah. "İlâhî Fiillerde Hikmet". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 1988), 43-76.
- Zendevisî, Ebû Ali Hüseyin b. Yahya. *el-Hikmetü'l-halîka*. thk. Bilal el-Urfelî ve Hâlid Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2023.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtazâ. *Tâ'cu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Mecmûa mine'l-muhakkikîn. B.y.: Dâru'l-hidâye, ts.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.